

Riccardo Scartezzini
Universitat de Trento

1. El procés de construcció europea ha tingut un ritme irregular, s'ha dut a terme de manera més ràpida en alguns sectors i de manera més lenta en d'altres. Els pressupostos de les teories neofuncionalistes s'han mostrat encertats només en part. Tan sols en alguns pocs casos la integració en els sectors funcionals menys polititzats s'ha estès als sectors de l'anomenada *high politics*, és a dir la política exterior de seguretat.¹

Aquestes dificultats es deuen a múltiples factors, entre els quals el realment més destacat és la dificultat dels estats per renunciar a la que és la prerrogativa més important de la sobirania nacional, és a dir, el dret a utilitzar la força per defensar els seus interessos nacionals. Com a base d'aquesta situació d'estancament en el procés d'integració al sector més polític per excel·lència² hi ha segurament la dificultat per elaborar una autèntica identitat de seguretat europea. Aquest problema en els nostres dies ha esdevingut encara més complicat, ja que el final de la guerra freda ha creat un escenari estratègic molt més bigarrat i multidimensional.

Però el punt crucial per entendre les dificultats europees per procedir en el pla de la política exterior i de seguretat prové del fet que la Unió Europea encara no és una autèntica comunitat «afectiva», per la qual hom és capaç fins i tot de sacrificar la vida, si convé. Per tal que això arribi a ser així, primer encara cal definir una identitat de seguretat precisa, elaborar una identitat europea *tout-court* (Waever, 1996; vegeu referències bibliogràfiques).

En aquest punt del desenvolupament de l'Europa comunitària, és crucial la definició d'una identitat, ja que només d'aquesta manera es podran afrontar els reptes plantejats per la seva

1. N'és una prova el fet que la PESC (Política Exterior de Seguretat Comuna), que representa el segon pilar de la Unió Europea, té una caracterització bàsicament confederal, basada en la contractació intergovernamental. A més, la política de defensa no ha aconseguit fer cap pas endavant en l'agenda comunitària.

2. L'estancament és confirmat per la recent revisió del tractat de la UE a Amsterdam: en el camí de la construcció d'una política exterior realment europea s'avança molt lentament i s'ha deixat totalment sense resoldre el problema de la UEO com a possible braç armat de la UE.

existència com a sistema polític potencial, real i propi. Mentre s'ha tractat de resoldre problemes tècnics, sectorials i funcionals, la UE ha pogut actuar com un simple *policy network* (Risse-Kappen, 1996), un terreny on afrontar i gestionar problemes de difícil solució en l'àmbit nacional, atesa la interdependència i la globalització creixents. Aquests dos termes indiquen el fet que determinades *issues* o qüestions habitualment considerades internes d'un país s'han «internacionalitzat» de sobte. L'exemple clàssic sobre això és la qüestió de l'agricultura, que representa al mateix temps la política més desenvolupada i integrada de la UE i aquella que absorbeix la major part del balanç comunitari. Però això també és cert per a d'altres qüestions de política interior (ensenyament, recerca, ocupació, benestar social, sanitat, desequilibris regionals interns, etc.) que ara ja es troben dins de l'agenda dels funcionaris europeus. En tots aquests casos, amb l'excepció potser dels fons estructurals, que impliquen àmplies mesures distributives, el funcionament de la CE/UE es pot veure com una forma sofisticada de *problem-solving* necessari per gestionar les *externalities* del funcionament dels sistemes nacionals (Majone, 1993).

En aquest sentit, es pot parlar respecte de la CE/UE d'una espècie d'«estat regulador» (Caporaso, 1996), format per diverses agències reguladores dotades de competències específiques, o fins i tot d'«estat postmodern», caracteritzat per una fragmentació de centres de decisió (autoritats comunitàries, governs nacionals, entitats subnacionals, grups d'interès, etc.), que interactuen entre ells de manera complexa al llarg de canals i de procediments més o menys institucionalitzats.

Ja no n'hi ha prou amb aquesta manera d'actuar, ara que cal afrontar grans reptes, com la immigració estrangera (que afecta el mateix cor de la identitat europea); la fragmentació de l'espai europeu després de l'enfonsament de l'equilibri bipolar; el problema del regionalisme; l'aparició o la reaparició, segons els casos, de formes de micronacionalisme i de conflictivitat ètnica; la reunificació d'Alemanya, i el problema de l'ampliació de la UE a d'altres països. L'emmarcament d'aquests temes requereix una definició preliminar sobre què és la *identitat europea*.

2. Òbviament, el problema de la identitat europea ens recorda el dels factors d'identificació i els objectes d'adhesió, tant si són comunitats locals com estatals o supranacionals. En general, aquest problema es pot definir, i així s'ha fet històricament, com el problema del nacionalisme. Al llarg dels segles el procés d'identificació i de situació de la pròpia lleialtat s'ha anat traslladant del grup ètnic a la comunitat local i finalment a l'estat nació, confirmant allò que els sociòlegs anomenen el procés de *nation-building* (Tilly, 1984).

L'adhesió d'una persona a una certa comunitat pot estar determinada per diversos factors (Kelman, 1969). Alguns són de tipus sentimental, altres de tipus instrumental. Un primer factor prové de la valoració que s'atribueix als valors de la comunitat de pertinença (caràcter de les persones, estil de vida, tradició cultural, pràctiques religioses). Com més positivament es valoren, major és l'adhesió i, per tant, el sentiment d'identitat/pertinença.

Un segon factor és donat pel procés d'identificació amb el paper de la comunitat, que es transforma d'aquesta manera en un element important d'autoidentificació. En aquest cas, l'individu es lliga a una comunitat no perquè li atribueixi algun valor concret, sinó perquè obté d'aquesta pertinença la seva identitat personal.

El tercer element afectiu que entra en el procés d'identificació és la creença en el caràcter sagrat de la pròpia comunitat de pertinença, que esdevé així font de paràmetres normatius per a l'acció individual.

Aquests tres factors, com es pot veure, neixen d'una exigència profunda de les persones per sentir-se part d'un tot. Altres elements, en canvi, neixen d'exigències estrictament instrumentals. L'adhesió, en altres paraules, deriva aquí del fet que es considera que una certa comunitat és útil, o especialment adequada, per aconseguir determinats objectius: a) necessitats col·lectives, b) desenvolupament d'un rol i c) principis de justícia.

Aquesta adhesió en funció de la utilitat, evidentment, és menys forta que la simbòlica/sentimental, ja que utilitza una esfera de l'acció social més «superficial». D'aquí ve la violència dels conflictes d'identitat que es refereixen als elements relatius a l'esfera afectiva (Jean, 1996). Aquests conflictes han estat molt diversos si mirem les guerres dels segles passats, on sempre hi havia en joc interessos materials.

De tot allò que ja hem vist fins ara, destaca que l'experiència de l'Europa comunitària se situa en l'àmbit de l'*adhesió instrumental*. Fins ara, aquesta ha representat en l'opinió pública (no es parla clarament aquí de la idea d'Europa dels pares fundadors o dels teòrics federalistes) un procés de *problem-solving*, que s'ha aturat en el moment en què ha hagut de fer front a problemes de gran impacte emotiu, com la Guerra del Golf o de l'antiga Iugoslàvia. En aquest sentit, tot i ser cert que els límits de la PESC deriven en gran part de la reticència dels governs nacionals per cedir les seves prerrogatives, també és cert que objectivament Europa, tal com avui és percebuda per les persones, no posseeix una «tradicció» que garanteixi una política exterior i de seguretat eficaç. Es tracta d'un punt que havia entès bé De Gaulle quan, referint-se a la política nuclear, sostenia que era difícil d'imaginar que es pogués córrer el risc de l'holocaust atòmic per haver confiat en un compromís amb un aliat. Avui, per motius que no es poden tractar adientment en aquest moment, ha esdevingut difícil arriscar la vida fins i tot d'un sol soldat per una causa no directament lligada als interessos vitals de la nació.

Els límits del neofuncionalisme es troben en el seu propi fons: en el fet d'haver cregut possible salvar el problema del *nation-building* europeu, a través d'un procés d'*institution-building* que, amb el temps, tot donant beneficis tangibles, hauria creat un sentit nou de lleialtat envers la institució global comunitària (Laffan, 1996, p. 83).

En canvi, des d'aquest punt de vista és diferent l'actitud d'aquells que subratllen la importància, en els processos d'integració internacional, del desenvolupament d'un sentiment de comunitat, d'un sentit del *nosaltres*, d'una *mutual responsiveness*, és a dir, d'una as-

sumpció de responsabilitats per part de cada component de la comunitat envers les altres³ (Deutsch, 1957, p. 125).

3. La construcció d'una identitat europea s'ha d'enfrontar, doncs, amb poderosos contendents. En primer lloc hi ha el nacionalisme dels països ja membres de la UE. França, per exemple, és portadora d'una forta tradició nacional que sovint ha topat (sobretot durant el període gaullista) amb el projecte comunitari, encara que després ha intentat utilitzar-lo per reafirmar la seva *grandeur*. Altres països, com Alemanya i Itàlia, on per raons històriques i polítiques la identitat estatal s'ha mostrat més problemàtica, l'adhesió a la idea d'Europa ha estat una forma de desenvolupar una nova identitat desvinculada del passat (Alemanya) o capaç de donar una forta legitimitació a opcions polítiques impopulars (Itàlia).

Per als països amb estructures econòmiques i socials menys desenvolupades, que han arribat més tard al procés d'integració europea (Irlanda, Espanya, Portugal i Grècia), la pertinença a Europa ha significat, sobretot, una perspectiva de progrés econòmic. Per als països que aspiren a entrar a la UE, com Turquia, significa tant un reconeixement econòmic com polític: una forma de consolidar la identitat d'un país que aspira a ser al mateix temps modern i laic, però que encara està lligat a la tradició musulmana.

Finalment, els països com Gran Bretanya i Dinamarca, amb una consolidada tradició nacional, la identitat dels quals «no pot ser reforçada pel projecte europeu es mostren com a molt tebis respecte als aspectes polítics de la integració» (Laffan, 1996, p. 87). Aquests països no consideren especialment útil o desitjable un major aprofundiment en el caràcter supranacional de les institucions europees.

Encara que el nacionalisme dels països occidentals no representi, en definitiva, un problema insuperable per a la construcció d'una identitat europea, alguns fenòmens recents, com les migracions massives procedents especialment de l'extrem sud de la Mediterrània, del Magrib, dels Balcans i dels països de l'Europa central i oriental, poden portar al ressorgiment de formes de xenofòbia lligades a manifestacions d'hipernacionalisme altament desestabilitzadores.

4. Juntament amb el paper de les identitats fortes de les quals hem parlat abans, cal tenir en compte tota una sèrie de *noves identitats*, que apareixen molt menys definides. En aquest procés representa una gran novetat el paper de les regions, les ciutats i les relacions transnacionals en general. La institució del Comitè de les Regions és un indicatiu important de l'atenció

3. Aquesta és una condició essencial per dur a terme una política redistributiva incisiva que traslladi riquesa d'àrees més riques a àrees pobres sense provocar greus problemes de conflictivitat. Si no és així, els països que hi contribueixen concediran subsidis només en vista d'una contrapartida en un altre sector. Aquesta lògica és la base del mètode dels paquets elaborats a la seu comunitària per satisfer les diferents exigències nacionals (Wallace, H.; Wallace, W.; Webb, C., 1983). A Itàlia la feblesa del sentiment nacional és una de les principals causes de la protesta coalicionista davant els trasllats cap a les regions meridionals.

de la UE envers els fenòmens subnacionals. La Comissió Europea, d'altra banda, manté relacions directes amb moltes regions.

Les *identitats regionals*, submergides durant molt de temps en els estats nacionals existents, han estat redescobertes i s'estan refermant amb força. La integració europea ha actuat com a catalitzador per tornar a examinar les relacions entre els diferents nivells de govern dels estats de l'Europa occidental i ha dut moltes regions (però també altres unitats territorials com illes, ciutats i àrees costaneres) a revalorar llur posició en l'ordre polític i econòmic emergent a Europa (Laffan, 1996, p. 90).

Algunes regions utilitzen llur activisme europeu per assuavir la seva subordinació nacional. Molts exponents de les comunitats locals proposen una «Europa de les regions», considerada com una formació política més eficient i democràtica. Aquesta postura, però, s'ha de valorar amb molta cautela, perquè sovint, darrere de la retòrica europeïsta, dels projectes macroregionals o de la cooperació transfronterera s'amaguen aspiracions de grups d'interès fortament nacionalistes, en el cas que no es tracti de plans hegemònics per realitzar annexions *soft* d'àrees perdudes al llarg de la història (un exemple és el cas del sud del Tírol; Luvèra, 1996).

Tenint present aquest punt, cal no oblidar que la identificació de les relacions (intercanvis culturals, transaccions comercials, fluxos turístics, agermanaments) entre àrees que confinen és una de les condicions més importants destacades per Karl Deutsch (1957) per afavorir el desenvolupament d'una autèntica i pròpia ciutadania europea que no tingui simplement una connotació legal.

5. Entre les probables raons que participen en el retrobat protagonisme regional de principis dels anys noranta, no s'ha d'excloure el fet que hi hagi un element de pèrdua d'atractiu del model social europeu (Papisca, Velo, 1993, p. 11-12), basat en la solidaritat i la capacitat d'aplaçar els efectes més destructius i desigualadors del mercat mitjançant la intervenció de la despesa pública. A aquest model s'oposa el model americà, que exalta l'individualisme, la competència i les forces del mercat. L'onada neoliberalista que va assaltar els països anglosaxons al llarg dels anys vuitanta, encara que amb un cost social altíssim, va produir indubtablement una «modernització» de l'economia d'aquests països. Això, junt amb la perspectiva de creació d'un mercat únic europeu, va injectar forts elements de «model americà» a l'espai europeu, tot desencadenant un procés de competitivitat entre regions fortes i regions pobres. Les primeres ja no estan disposades a pagar els costos de la solidaritat, que representen un factor de cost que pesa sobre la seva eficiència econòmica, la qual cosa ha significat un rebuig d'aquells sistemes nacionals on la legislació social (vista com la causa principal del deute públic) representava un pes en el procés de competició global. Per aquest motiu, algunes àrees han considerat més simple resoldre l'arranjament estructural imposat per la globalització i per la construcció de la Unió Econòmica i Monetària (UEM) tot intentant desvincular-se dels sistemes nacionals als quals pertanyen, per orientar-se envers àrees més homogènies amb llur aparell productiu. I això amb el risc d'un allunyament de l'Estat al qual pertanyen respecte a la UEM, a causa de la rigidesa dels paràmetres de convergència imposats a Maastricht.

Com a corol·lari d'aquesta dinàmica hi ha l'intent, d'altra banda de difícil realització, d'algunes regions de proposar-se com a interlocutors autoritzats de les institucions comunitàries, i de donar vida a autèntiques euroregions. Les euroregions es basen en processos de col·laboració espontània i neixen habitualment en àrees caracteritzades per un baix nivell de conflictivitat interestat; en altres paraules, allà on les fronteres nacionals no són discutides, no tenen una especial rellevància, no representen una línia divisòria sinó més aviat una àrea de contacte i de comunicació (Luverà, 1996, p. 111). És el cas de l'euroregió germanoholandesa, la constitució de la qual ha dut de fet a anul·lar el confí jurídic entre ambdós països, molt abans de l'entrada en vigor dels acords de Schengen sobre l'abolició de les fronteres internes a l'àrea comunitària.

Un altre factor que ha permès a les regions i als subjectes transnacionals de presentar-se amb força sobre el tauler internacional és el final de la guerra freda i la redefinició del repartiment del poder al món i a Europa. Fins que la identitat europea es va definir principalment de forma estratègica, com a individuació d'una àrea geopolítica compresa en un pacte d'aliança militar (OTAN), hi havia poc espai perquè se sentissin les veus de les realitats subnacionals. Més aviat calia evitar-ne el possible protagonisme perquè podia resultar perillós per als equilibris assolits. La desaparició d'aquesta exigència d'estabilitat, de *don't rock the boat* com dirien els americans, va obrir un ampli espai de maniobra on les noves necessitats, les noves identitats i els nous actors troben un terreny fèrtil on arrelar.

Un tercer factor d'explicació de la dinàmica regional cal buscar-lo en l'àmbit de la percepció psicològica. La recerca de «petites pàtries» (noves *Heimat* per a aquells que encara no es reconeixen en una Europa unida i que ja no s'identifiquen plenament amb els vells estats nacionals) és un fenomen creixent. La recerca d'una nova mesura contenidora d'identitat condueix a la valoració de les regions, que són llocs on, no només segons una certa retòrica, encara és possible confiar en els lligams, comprendre de forma natural els esquemes comunicatius i els valors, i preveure determinats comportaments. Regions com a espais socials oberts, «contraposats a les tendències atomitzadores i a la clausura del ciutadà, llunyans del govern central de Brussel·les... llocs més propers a la memòria i a la consciència de pertànyer a una comunitat» (Luverà, 1996, p. 184).

Un altre grup d'identitats incertes que poden tenir repercussions en el projecte europeu és el representat pel nou esclat del nacionalisme i dels conflictes ètnics a l'Europa central i oriental. Les dificultats sorgides en la gestió de la dissolució de l'antiga Unió Soviètica i de l'antiga Iugoslàvia són exemples dramàtics de la potència desestabilitzadora dels conflictes d'identitat, i de com en el fons encara no s'ha assolit al vell continent un espai polític homogeni capaç de garantir una identitat europea sòlida.

El cas iugoslau, entre altres coses, és un exemple de les dificultats per crear una identitat comunitària entre parts diferents per tradició cultural que, això no obstant, han tingut una llarga experiència de coparticipació en una mateixa arquitectura federal. Això hauria de representar un advertiment per a aquells que propugnen una concepció radical del federalisme, vist com un joc de suma zero on tot allò que els estats perden ho guanyen les institucions federals. El con-

junt de realitats geopolítiques i culturals diferents que caracteritzen el vell continent fa que probablement només sigui possible una identitat europea compartida si es basa en nocions d'*identitat múltiple*, en la contínua existència de pobles europeus més que no pas d'*un* poble europeu. Una identitat europea podria estar representada per les moltes identitats dels pobles que la formen. Una identitat europea probablement no transcendirà les identitats nacionals, sinó que es desenvoluparà com una forma més feble d'identitat en una jerarquia o en nivells d'identitat. En aquesta visió pluralista també adquireixen sentit les reivindicacions de les unitats subnacionals (regions, ciutats, àrees metropolitanes, etc.) i així mateix la concepció d'una Europa de les regions.

6. La forma en què es desenvolupi en els pròxims anys la dinàmica regional va estretament lligada al futur de la Unió Europea. El «ritme» assolit per aquesta, el major o menor aprofundiment de les seves estructures comunitàries, els problemes provocats per la possible ampliació (amb tots els costos que això comportarà per a les regions més pobres) i la forma que adquireixi el mateix procés d'integració són elements rellevants per a l'èxit del regionalisme en l'àmbit europeu. Amb l'objectiu de llançar previsions sobre alguns escenaris futurs pot ser útil construir un esquema de les possibles evolucions de la UE i de la forma en què aquestes poden repercutir en la dinàmica regional.

Si considerem dues dimensions, la primera representada per l'eix aprofundiment/reducció de la integració i la segona per un eix ampliació/restricció dels participants, i posem ortogonalment els dos eixos que els representen, podem observar un espai on analitzar les diferents estratègies (Wessels, 1996). Aquestes estratègies es poden veure com a possibles escenaris europeus per als propers anys, a l'interior dels quals fins i tot la dinàmica regional pot trobar un desenvolupament i controlar algunes *issues* o qüestions importants.

El primer escenari és el que es podria definir com a «ortodòxia comunitària», caracteritzat per un aprofundiment en sentit federal de les institucions comunes, seguit d'una ampliació envers nous països. Es tindria aquí una consolidació abans i una ampliació després. S'aniria desenvolupant cada cop més una identitat europea, per la qual cosa les regions tindrien el màxim espai de maniobra, ja que les institucions intermèdies entre elles i la UE, és a dir els estats nacionals, s'anirien afeblint cada vegada més.

Un segon escenari, oposat a aquell, està representat per la situació en què, sense modificacions substancials de l'aparell institucional de la UE, es procediria a una ampliació pura i simple a d'altres països, com els de l'Europa central i oriental (PECO). Això crearia segurament tensions i una sobrecàrrega institucional, sobretot pel fet que, en ser els futurs països probables beneficiaris de recursos ara destinats a les regions pobres dels països membres de la UE, aquests últims es mobilitzarien i probablement obligarien els governs a frenar el procés.

Un escenari on l'ampliació i l'aprofundiment es realitzin alhora és en canvi el preferit per alguns països com Alemanya, a la qual interessa integrar l'àrea del centre d'Europa que cau

en la seva zona d'influència. Com en el primer cas descrit, les regions podrien obtenir beneficis del reforçament de la UE i de l'afebliment dels governs nacionals, però al mateix temps, com en el segon cas, s'espantarien pels costos de l'ampliació a països necessitats de mesures redistributives.

Altres escenaris possibles són els de l'*Europa a diverses velocitats* i de l'*Europa del nucli dur*. En el primer cas, segons les *issues* o qüestions sobre la taula, alguns països podrien decidir actuar més o menys ràpidament en el procés d'integració, mentre que altres seguirien quedant-se temporalment enrere (és el cas del Regne Unit respecte a la moneda única o a les polítiques socials). En el segon cas, un nucli restringit de països (per exemple l'àrea del marc o, de manera més àmplia, l'Europa de Schengen) decidiria aprofundir el procés d'integració global sense preocupar-se gaire per aquells que, en canvi, s'orientessin a quedar-se fora. En ambdós casos, es corre el perill d'iniciar dinàmiques conflictives entre regions riques i regions pobres d'un país, on les primeres intentarien seguir els països més avançats en el procés d'integració. En aquest cas seria molt forta la tendència a establir relacions transfrontereres, a constituir macroregions entre àrees fortes que van pel camí de la constitució d'una unió política i econòmica, independentment de l'Estat al qual pertanyin.

Finalment, els escenaris més temuts pels federalistes són aquells on es podria produir una atenuació del procés d'integració, reduït a una simple cooperació esporàdica i sectorial entre un nombre imprecís de països (l'*Europa a la carta*). En aquest cas, els actors regionals podrien o bé emergir com els paladins restants d'una hipòtesi federalista, o bé ser totalment sufocats pel retorn de pràctiques intergovernamentals.

Una possibilitat d'evolució de la UE segons una forma menys lineal és la que considera el procés d'integració europea com un mecanisme que actua a diferents nivells i amb diverses institucions. Això es pot imaginar com si estigués constituït per cercles concèntrics, amb un cercle més intern representat per la UE i tota una sèrie de cercles més externs (PECO, EFTA, OSCE, etc.), caracteritzats per graus més baixos d'integració que tenen diferents lligams amb el cercle intern. El paper d'aquestes regions en aquest cas dependria essencialment de les característiques assumides pel cercle intern i, en definitiva, del paper i dels interessos dels estats motors.

Abans que els imperatius del Tractat de Maastricht fessin sentir llurs contracops sobre les diferents realitats econòmiques i socials dels estats membres, era opinió dominant que la construcció europea contribuiria decididament a reduir el pes, si no a dissoldre-les definitivament, de les nacions europees almenys en llur forma d'estat. Una identitat europea supranacional prendria gradualment el lloc de les identitats nacionals. Avui el clima més incert, dominat per la urgència de l'avarada de la moneda europea, fa que la relació entre ciutadania, identitat i sentiments de pertinença es presentin amb una aparença més problemàtica.

Europa sembla aturada davant el moment més decisiu i crucial de la seva construcció política (Rusconi, 1996). No és un estat, encara que hi hagi un primer nucli de «ciutadania europea»; no és una nació, encara que s'estigui consolidant un conjunt de símbols, de trets homogeneïtzadors i una «consciència europea» embrionària. Dues orientacions semblen disputar-se en la

direcció de la marxa. Una, influenciada pel desenvolupament històric de l'Estat modern, que renuncia a veure en la construcció de l'Europa comunitària una prossecució directa d'aquell desenvolupament i considera òptim el nivell institucional assolit fins ara. L'altra, que té com a referència la societat civil ja emancipada de l'Estat nacional, entreveu en el nivell assolit per la Comunitat / Unió Europea el subjecte i el fonament d'una nova construcció europea, en una perspectiva postnacional. El pas de la ciutadania nacional a l'europea i la formació d'un sentiment de pertinença transnacional amb vincles de reconeixement recíproc d'identitat dels ciutadans seran, per tant, un banc de proves de l'inici del segle vinent.

Referències bibliogràfiques

- CAPORASO, J. (1996). «The European Union and Forms of State: Westphalian, Regulatory or Post-modern?». *Journal of Common Market Studies* (març).
- DEUTSCH, K. [et al.] (1957). *Political Community and the North Atlantic Area*. Princeton: UP. Princeton.
- JEAN, C. (1996). *I conflitti identitari*. Roma: Luiss.
- KELMAN, H. (1969). *Pattern of personal involvement in the Nation System*. Roseneau.
- LAFFAN, B. (1996). «The Politics of Identity and Political Order in Europe». *Journal of Common Market Studies* (març).
- LUVERÀ, B. (1996). *Oltre il confine*. Bolonya: Il Mulino.
- MAJONE, G. (1993). «The European Community Between Social Policy and Social Regulation». *Journal of Common Market Studies*.
- PAPISCA, A.; VELO, D. [cur.] *I rapporti verso l'esterno della comunità dopo il 1992*. Bari: Cacucci.
- RISSE-KAPPEN, T. (1996). «Exploring the Nature of the Beast: International Relations Theory and Comparative Policy Analysis Meet the European Union». *Journal of Common Market Studies* (març).
- ROSENEAU, J. [ed.] (1969). *International Politics and Foreign Politics*. Nova York: The Free Press.
- RUSCONI, G. (1996). «Cittadinanza europea e 'popolo' europeo». *Il Mulino*, núm. 5.
- TILLY, C. [cur.] (1984). *La formazione degli stati nazionali nell'Europa occidentale*. Bolonya: Il Mulino.
- WAEVER, O. (1996). «European Security Identities». *Journal of Common Market Studies* (març).
- WALLACE, H.; WALLACE, W.; WEBB, C. [ed.] (1983). *The Policy Making in European Community*. Nova York: Wiley.
- WESSELS, W. (1996). «Evolutions possibles de l'UE». *Politique Étrangère*.